

<https://doi.org/10.31392/VAN-2022.39-42.03>

УДК 94:352(477.5)«16»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ ОСНОВИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Данькевич Віта Григорівна

кандидат педагогічних наук, викладач історії,

Київський професійно-педагогічний фаховий коледж імені Антона Макаренка,

м. Київ

e-mail: vitadan76@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1950-7015>

Анотація. У статті висвітлено процес розвитку місцевого самоврядування Лівобережної України в другій половині XVII ст., що існувало в формі сільського, міського та козацького самоврядування. Зазначається, що органи козацького самоврядування на рівні полків і сотень в згаданий період поступово перетворюються на органи державної влади, а полковники, і в багатьох випадках сотники, призначаються на посади гетьманською адміністрацією. Водночас, на рівні населених пунктів, паралельно з сільським і міським самоврядуванням на чолі з війтом, продовжують функціонувати козацькі самоврядні громади на чолі з виборними городовими та сільськими отаманами, які не мали сталої матеріальної та фінансової бази. Особлива увага в даній публікації приділяється вивченню матеріальної та фінансової основи міського самоврядування, включаючи міста, що в другій половині XVII ст. продовжували користуватися Магдебурзьким правом, серед них Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб тощо. В цих містах місцеве самоврядування в згаданий період розвивалося повною мірою і забезпечувалося стабільною матеріальною та фінансовою базою. Було встановлено, що основою формування бюджетних надходжень органів місцевого самоврядування були місцеві податки і збори, які надходили до міських бюджетів з торгівлі, промислів та ремісничої діяльності. Водночас, для забезпечення зростаючих видатків на державні потреби та утримання органів міського самоврядування гетьманська адміністрація передавала на користь міст доходи з міських млинів та звільняла на деякий час міста від сплати оренди за шинкування акцизними товарами. Разом з тим, монопольне право на продаж горілки та інших акцизних товарів на території міст було важливою частиною надходжень до міських бюджетів. Нарешті, упродовж другої половини XVII ст. в управління багатьох магістратів і ратуш були передані навколишні села, з яких органи міського самоврядування брали певні натуральні та грошові збори на покриття власних видатків.

Ключові слова: війт, козацьке самоврядування, козацький отаман, магістрат, місцеве самоврядування, місцеві податки і збори, Магдебурзьке право, ратуша, самоврядування сільських громад.

Постановка проблеми. Становлення незалежної України ознаменувало собою розвиток місцевого самоврядування як основи демократичних перетворень та формування громадянського суспільства в нашій державі. Проголосивши курс на європейську інтеграцію та ратифікувавши в 1997 р. Європейську хартію місцевого самоврядування, Україна зобов'язалася всіляко сприяти розвитку цього

інституту. Водночас, в останні роки було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, спрямованих на подальший розвиток інституту місцевого самоврядування в Україні, серед них Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади (2014 р.), яка передбачає наділення представницьких органів місцевого самоврядування ширшими повноваженнями, особливо матеріальними та фінансовими ресурсами для вирішення найважливіших соціально-економічних та гуманітарних проблем територіальних громад [Концепція, 2014]. Крім цього, була створена необхідна нормативно-правова база, яка прискорила процес формування потужних, матеріально спроможних об'єднаних територіальних громад по всій Україні, що дало поштовх до реального відродження місцевого самоврядування в нашій державі, яке розвивалося упродовж століть та було зведене нанівець радянською владою.

Як свідчить історичний досвід, місцеве самоврядування в Україні має давні традиції, а його витoki пов'язані з родоплемінним ладом, який існував на території України в додержавний період, а в часи Київської Русі самоврядування розвинулося у формі міських та сільських територіальних громад, а також віча. У наступні століття місцеве самоврядування в Україні набуло подальшого розвитку в формі Магдебурзького права, яке було надане польською та литовською владою найбільшим містам України, в тому числі Києву, Львову, Кам'янцю-Подільському, Чернігову, Ніжину тощо. З утворенням Української козацької держави – Гетьманщини місцеве самоврядування в Україні набуло специфічних ознак, що було пов'язано, з одного боку, з полково-сотенним устроєм, який зберігався на території Лівобережної України до кінця XVIII ст., а з іншого боку, існуванням сільського та міського самоврядування, при цьому в найбільших містах Гетьманщини продовжувало діяти Магдебурзьке право, яке гарантувалося гетьманською владою, а стабільна матеріальна та фінансова основа дозволяла міській владі ефективно виконувати самоврядні функції.

Метою даної публікації є висвітлення особливостей формування матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст., передусім міського населення, де самоврядні традиції були найбільшою мірою втілені в життя. Для досягнення поставленої мети пропонується розглянути наступні **завдання**:

- висвітлити особливості місцевого самоврядування в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.;
- розкрити основні джерела грошових доходів органів місцевого самоврядування в згаданий період;
- охарактеризувати інші види матеріального забезпечення органів місцевого самоврядування, передусім міст Лівобережної України, в другій половині XVII ст.

Історіографічний огляд. Питання місцевого самоврядування в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст., коли цей інститут ще розвивався повною мірою, а вплив московської влади на українські землі був незначним, розглядалося в працях багатьох вітчизняних дослідників, в тому числі П. Гураль, К. Ємельяненко, І. Козюри та О. Лебединської, В. Кравченка та М. Пітцика, В. Куйбіди тощо [Гураль, 2008; Ємельяненко, 2016; Козюра, Лебединська, 2003; Кравченко, Пітцик, 2005; Куйбіда, 2001].

Правові аспекти функціонування місцевого самоврядування в Лівобережній Україні висвітлив в своїх публікаціях О. Вовк [Вовк, 2019, с. 33-42; Вовк, 2019а, с. 7-13], водночас матеріальна і фінансова основа місцевого самоврядування, без якої територіальні громади не могли ефективно виконувати власні повноваження, є недостатньо вивченою, хоча матеріальне становище населення Гетьманщини певною мірою розглядалося в працях В. Борисенка, В. Дядиченка, О. Компан, В. Утвенка [Борисенко, 2010; Дядиченко, 1959; Компан, 1963; Утвенко, 2005; Утвенко, 2007].

Виклад основного матеріалу. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.) призвела до кардинальних змін в суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті України. Не минули ці зміни й інститут місцевого самоврядування, яке, з одного боку, продовжувало розвиватися у формі сільських та міських громад, а з іншого боку, полково-сотенний устрій Гетьманщини, при якому полки та сотні були не лише військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями, зумовив існування в Україні козацького самоврядування з виборними полковими та сотенними урядами. Разом з тим, упродовж другої половини XVII ст. в умовах централізації державної влади на території Лівобережної України спостерігається послаблення козацького самоврядування, коли полковники, а в багатьох випадках й сотники, не обиралися «козацьким товариством», а безпосередньо призначалися на займані посади гетьманською адміністрацією. Проте, на відміну від XVIII ст., коли після поразки гетьмана І. Мазепи під Полтавою в 1709 р. царський уряд суттєво обмежив автономію України і дедалі більше втручався в призначення на урядові посади в Гетьманщині, в другій половині XVII ст. виборність сотників та сотенних урядів не була рідкістю, а в Полтавському полку в згаданий період полковники продовжували обиратися серед місцевої козацької старшини [Утвенко, 2017, с. 148].

У містах і селах, де значна частина, а в ряді населених пунктів і більшість населення, належала до козацького стану, козацьке самоврядування представляли виборні городові та сільські отамани, про яких неодноразово згадується в тогочасних джерелах, передусім універсалах українських гетьманів. Влада городових та сільських отаманів не поширювалася на міщан і селян, а обмежувалася лише козацьким станом. При цьому специфіка козацької служби зумовила утримання цього інституту козацького самоврядування, як і відбування військової повинності, за власний рахунок, водночас, на утримання полкових та сотенних урядів йшла частина податкових зборів і навіть виділялися окремі промисли та села, які будучи спочатку «ранговими» (надавалися козацькій старшині на час займання нею тієї чи іншої посади), згодом стали приватною власністю козацької старшини, яка упродовж століття поступово перетворюється на державних службовців [Універсали українських гетьманів, 2004; Універсали Івана Мазепи, 2002; Утвенко, 2005, с. 12; Гуржій, 1994, с. 16].

Паралельно з козацьким самоврядуванням у другій половині XVII ст. на території Лівобережної України було поширене самоврядування сільських і міських громад на чолі з виборним війтом, при цьому самоврядування сільських громад мало обмежений характер і зводилося до представлення війтом інтересів громади перед урядовцями, а також світськими та духовними землевласниками, насамперед, щодо відбування селянами повинностей перед державою («Військом Запорозьким») і землевласниками, а також сплати ними податкових зборів. Нерідко

сільські громади вирішували дрібні майнові та судові справи, а також виконували на місцях поліцейські функції [Гуржій, Реєнт, Шапошнікова, 2018, с. 65-67].

Особливого розвитку місцеве самоврядування в згаданий період набуло в найбільших містах Лівобережної України, де, як вже зазначалося, продовжувало функціонувати Магдебурзьке право, надане в попередні століття литовськими князями і польськими королями. Упродовж другої половини XVII ст. самоврядування міст постійно підтверджувалося гетьманськими універсалами та грамотами московських царів. На думку В. С. Куйбіди, вимоги міського населення в основному зводилися до того, щоб, «по-перше, закріпити давні міські привілеї, зокрема самоврядування з виборним війтом та бурмистрами, а також весь міський устрій, по-друге, звільнитися від державних податків і військових обов'язків, по-третє, зберегти монополію на ремесла, міські промисли й торгівлю, по-четверте, розширити свої землеволодіння» [Куйбіда, 2001, с. 40].

Загалом, у другій половині XVII ст. до 20 міст Лівобережної України користувалися Магдебурзьким правом, серед них Київ, Чернігів, Ніжин, Короп, Кролевець, Стародуб, Остер, Козелець, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Переяслав, Гадяч та інші. Магдебурзьке право передбачало, «крім створення органу місцевого самоврядування – магістрату на чолі з війтом, власне судочинство, ведення господарських справ, включаючи право збирання місцевих податків і зборів, володіння землею, пільги для ремісників та торговців. До складу міського уряду, крім війта, входили бурмистри, райці, лавники, міський писар, городничий та інші посадові особи. Разом з тим, частина міст Лівобережної України в згаданий період, серед них Миргород, Лубни та Пирятин, втратили Магдебурзьке право» [Дядиченко, 1959, с. 181, 283; Гуржій, Чухліб, 1999, с. 93; Компан, 1963, с. 148-149].

Міста Лівобережної України, які користувалися Магдебурзьким правом, звільнялися від юрисдикції полковників, хоча полкова адміністрація упродовж другої половини XVII ст. постійно втручалася в справи магістратів. До обрання війта залучалося все населення міста, а судові справи серед міщан вирішувалися за участю війта та лавників. Магдебурзьке право, підтверджене гетьманськими універсалами та царськими грамотами, гарантувало містам, які користувалися цим правом, стабільну матеріальну та фінансову основу. Ці міста отримали у власність поля, сінокоси, ліси, а основна частина місцевих податків, які збиралися з ремісників, торговельних операцій під час проведення торгів та ярмарків, в тому числі «мито з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень, так зване “мостове”, “вагове”, “комірне” йшла на утримання органів міського самоврядування» [Руденко, Козюра, Ткаленко, Маргасова, 2016, с. 29; Ємельяненко, 2016, с. 184].

Проте більшість міст Лівобережної України в зазначений період не користувалися Магдебурзьким правом, а їхні органи самоврядування – ратуші хоча й мали структуру управління, подібну до магістратських міст та певні доходи з ремесла і торгівлі, значною мірою залежали від полкових і сотенних адміністрацій [Утвенко, 2017, с. 148-149].

Про розмір місцевих податків і зборів, які надходили до бюджетів міст, свідчать царські грамоти та гетьманські універсали, видані на підтвердження «давніх прав та вольностей». Приміром, у царській грамоті Стародубу (1668 р.), в якій підтверджувалося Магдебурзьке право, визначалися податки, що мали збиратися

на користь міста: «с проиждих с воза по четири денги, с вещеого товара по четири ж денги с пуда, а хто мимо едет с товаром, с тех по две денги мостового, по две денги з воза» [Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, 1929, с. 324]. Подібний документ отримали в 1695 р. переяславські урядовці з правом збирати «весового с пуда по четири денги, с ведра по две копейки, скотное с куфи вина по золотому, с продажи лошадей и биков и яловиц по две денги, от четверика или от осмачки всякого збожжа надлежащий поковшевий даток, от закладу воску по два алтини...» [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 54628, арк. 429].

У 1698 р. гетьман І. Мазепа видає універсал, яким закріплює за ніжинським магістратом «вагового от каменя по шагу, повідеркового от ведра по чеху, скотного от куфи горілки золотих, от бочки вина по давньому квітового, от вару пива с козака шагъ, а з мужика золотий, поводового от проданя коня, албо вола и яловиці чехъ, помірное от осмачки пашни лядзкая, от закладу воску по три шага...» [Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 306].

Тобто, податки з торговельних операцій та ремісничої діяльності, які надходили до бюджетів міст, були прототипом місцевих податків і зборів та забезпечували певну фінансову базу органів міського самоврядування Гетьманщини. Разом з тим, для зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування гетьманська адміністрація передавала частину державних податків і зборів до міських бюджетів. Як правило, це була частина орендних зборів, які в другій половині XVII ст. сплачували міста до державного бюджету («військового скарбу») за право продажу горілки, тютюну та дьогтю на власній території. В останній чверті XVII ст. із 1 тис. польських золотих (200 московських карбованців), які гадяцькі міщани щорічно віддавали за право шинкування на території міста, частина коштів була закріплена за місцевим бюджетом; зінківські міщани щорічно отримували на міські потреби по 250 золотих (половину суми орендних зборів), а до бюджету Чернігова щорічно надходило 200 карб. (ще 200 карб. отримувала полкова адміністрація, натомість 300 карб. надходило до державного бюджету). Переяславський магістрат упродовж 1680 р. одержував за право продажу горілки на території міста по 5 золотих з міщан і по 3 золотих з козаків [Утвенко, 2007, с. 40].

Важливим джерелом доходів органів місцевого самоврядування в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. був роздрібний продаж акцизних товарів (горілки, тютюну та дьогтю) на території міста, при цьому за право такої торгівлі територіальні громади міст, а в деяких випадках і сільських населених пунктів, сплачували до військового скарбу орендні збори, запроваджені на всій території Лівобережної України гетьманом І. Самойловичем в 1686 р. [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 821-823]. До цього часу орендні збори за право роздрібної торгівлі підакцизними товарами встановлювалися лише для окремих міст, а дозвіл на цю торгівлю щорічно регулювався гетьманськими універсалами. Крім представників магістрату на території того чи іншого міста ніхто не мав права тримати шинки, водночас, козацькі громади на чолі з городовим отаманом, користуючись «правами та вольностями», наданими їм за військову службу, мали право виробництва та оптового продажу підакцизних товарів. У свою чергу, кошти отримані органами міського самоврядування від шинкування горілкою, тютюном і дьогтем, йшли на потреби міст, про що згадується в тогочасних джерелах.

Скажімо, у 1680 р. надаючи своїм універсалом Переяславу право на шинкування горілкою, тютюном та дьогтем без сплати орендних зборів до державного бюджету, гетьман І. Самойлович зазначав, що доходи від шинкування мали бути спрямовані на «приспособление потребних для оборони городовое запасовъ». Подібні дозволи переяславський магістрат отримав і в 1681 р., 1683 р. та 1684 р. «ку поратунку тамошнимъ расходамъ... на сполную всего міста Переясловского потребу...» [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 754, 764-765, 792-793, 795-796].

Продаж акцизних товарів, насамперед горілчаних виробів, давав можливість магістратам та ратушам покривати значну частину видатків органів місцевого самоврядування, пов'язаних з обороною та благоустроєм міст, а також виконанням міським населенням державних повинностей. Водночас, монопольне право на продаж акцизних товарів на території міст зумовило протистояння органів міського самоврядування з козацькими громадами, які користуючись правом вільного виготовлення акцизних товарів, здійснювали їх нелегальний продаж на території міст, тим самим підриваючи монопольне право магістрату на шинкування та зменшуючи доходи бюджетів органів міського самоврядування. Особливо запеклим в другій половині XVII ст. було протистояння київського магістрату з місцевою козацькою громадою за право шинкувати на території міста, про що свідчать численні скарги київських міщан до гетьманської адміністрації та відповідні універсали, видані українськими гетьманами, в яких козакам заборонялося шинкувати горілкою в Києві. Так, в 1672 р. та 1684 р. гетьман І. Самойлович заборонив київським козакам шинкувати горілкою на території міста, водночас дозволив вільний продаж пива та меду [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 643, 804-805].

Але, не дивлячись на гетьманські погрози, київська козацька громада продовжувала шинкувати горілкою, завдаючи тим самим значних збитків магістратові, який за право роздрібного продажу акцизних товарів щорічно сплачував до державного бюджету значну суму грошей, що змусило гетьмана І. Мазепу видати декілька універсалів (1688 р., 1691 р., 1694 р.), в яких він суворо забороняв козакам нелегально шинкувати горілкою, погрожуючи конфіскацією їхнього майна і навіть виключенням з козацького реєстру. При цьому гетьман підкреслював важливість доходів від шинкування київського магістрату, який «не маючи жаднихъ на місто ані млиновъ зъ одной тилко ратушной арендой прибили, всякіи повинности, якъ належить, отбываютъ, да и тую аренду свою певною суммою въ казну господарскую оплачуютъ и стіни городовые кгрунтуютъ...» [Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 136-137, 213-214, 268-269].

Разом з тим, постійні універсали українських гетьманів київським міщанам на монопольне право шинкувати акцизними товарами на території міста свідчили про те, що козацька громада Києва ігнорувала заборони влади, при цьому гетьманська адміністрація не притягувала козаків до відповідальності, зважаючи на те, що виконання ними військової повинності потребувало значних фінансових ресурсів.

Надходження від продажу акцизних товарів складали значну частку доходів і деяких сільських громад, а у Борзнянській сотні Ніжинського полку на початку 90-х рр. XVII ст. шинкуванням горілкою займалися усі села, які сплачували гетьманові

за таке право досить значну на той час грошову суму в 1200 польських золотих на рік [Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 191].

Крім надходжень до бюджетів міст місцевих податків і зборів, а також коштів від шинкування горілкою та іншими акцизними товарами, важливою складовою матеріальної основи органів міського самоврядування були натуральні та грошові доходи з сіл, які гетьманська адміністрація передавала у підпорядкування магістратів, а також прибутки з млинів. Отримані доходи органи місцевого самоврядування спрямовували на виконання містами державних повинностей. При цьому, за окремими містами гетьманська адміністрація та царський уряд закріплювали декілька сіл, а кількість млинів, доходи від яких гетьманський уряд передавав на користь органів міського самоврядування, могла доходити до п'яти. Вивчаючи тогочасні джерела можна дійти висновку, що адміністрації міст, особливо тих, які користувалися Магдебурзьким правом, прагнули зберегти свої майнові права, постійно звертаючись до гетьманської влади та царського уряду. У зв'язку з цим, кожен новообраний гетьман видавав універсали з підтвердженням прав того чи іншого міста на управління навколишніми селами, а також на одержання прибутків з міських млинів, які мали надходити до державного бюджету. Особливих успіхів у цьому досягли полкові міста, більшість з яких користувалися Магдебурзьким правом. Розглянемо детальніше матеріальне забезпечення деяких з них.

У 1668 р. гетьман І. Брюховецький підтвердив право за магістратом Стародуба збирати доходи з двох міських млинів, які знаходилися на річках Бабинці та Ваблі. Підтверджуючі давні права стародубських міщан наступник Брюховецького І. Самойлович у 1672 р. закріпив за містом прибутки вже з п'яти млинів, а також надав у підпорядкування магістрату села Кустичі та Сергіївку. Більш того, гетьман звільнив стародубських купців від торговельних мит. Прибутки з млинів і сіл призначалися на «розніе міста Стародубовского потреби, а звалща на приняте войскових и от насъ (гетьмана) высланных людей...». Отримавши гетьманську булаву в 1687 р. І. Мазепа підтвердив за стародубським магістратом усі майнові права, надані місту його попередником [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 362, 623; Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 91-92].

У 1660 р. ніжинський магістрат отримав від Ю. Хмельницького підтвердження права на села Плоске, Синяків, Хороше озеро, Крути, Печі та Кагарликів, а також на млини і доходи від промислів, надані його батьком Б. Хмельницьким. У наступні десятиліття майнові права ніжинських міщан були закріплені гетьманською адміністрацією та московським урядом, а гетьман І. Мазепа у 1698 р., підтверджуючи право Ніжина на збирання доходів з шести сіл та двох млинів, закріпив за містом ще фіксовані торговельні збори [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 156-157; Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 305-306].

Подібними майновими правами в другій половині XVII ст. користувалися й ряд інших міст Лівобережної України, як магістратських, так і ратушних, які не мали Магдебурзького права, серед них Погар Стародубського полку (у 1669 р. отримало від гетьмана Д. Многогрішного села Чауси і Яковлевичі та доходи з млина) [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 490]; полковий Чернігів (у 1672 р. гетьман І. Самойлович закріпив за містом села Петрушин, Свин, Киселівку, Березянку та Хмельницю, озера, доходи з перевозу через р. Десну, два млини та інші

земельні угіддя, при цьому певна кількість землі та окремі села були надані на утримання війта, бурмистрів та міського писаря) [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 645]; Борзна Ніжинського полку (у 1673 р. отримало прибутки з двох млинів «для військових потреб росходи») [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 669]; полкові Прилуки (у 1673 р. та 1682 р. місто отримало від гетьмана І. Самойловича універсали на збирання прибутку з млина на «приймання вшеляких військових людей», а в 1687 р. гетьман І. Мазепа підтвердив це право) [Універсали українських гетьманів, 2004, с. 670; ІР НБУВ, ф. 1, спр. 54350, арк. 9; Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 101], Березна Чернігівського полку (у 1688 р. отримало право на збирання прибутків з Чепелівського млина) [Універсали Івана Мазепи, 2002, с. 129] тощо.

Нарешті, села, підпорядковані міській владі (так звані магістратські та ратушні села), зобов'язані були щорічно вносити до міських бюджетів певну кількість грошових і натуральних зборів. Приміром, села, які були в підпорядкуванні стародубського магістрату, сплачували щорічно по 75 золотих та 4 пуди меду з кожного бортного дерева; села батуринської ратуші, крім натуральних внесків, платили по 1-2 гривні в залежності від добробуту селянських господарств, а жителі села Подища вносили спочатку до бюджету Прилук 4,5 карб., але наприкінці XVII ст., у зв'язку з різким зменшенням чисельності населення села, сума внесків скоротилася втричі [Утвенко, 2007, с. 40; Борисенко, 1986, с. 186].

Висновки. Отже, особливості місцевого самоврядування Лівобережної України в другій половині XVII ст. полягали в тому, що воно існувало в формі сільського, міського та козацького самоврядування, при цьому в частині міст України продовжувало функціонувати Магдебурзьке право, підтверджене гетьманськими універсалами та грамотами московських царів. Разом з тим, різні форми самоврядування розвивалися в цей період незалежно одна від одної, а на території сільських та міських населених пунктів, паралельно з сільським і міським самоврядуванням на чолі з виборним війтом, існувало самоврядування козацьких громад на чолі з виборними сільськими та городовими отаманами. Водночас, козацьке самоврядування на рівні полків та сотень упродовж зазначеного періоду поступово зводилося нанівець, полковників та значну частину сотників, разом із відповідними урядами, все більше призначала гетьманська адміністрація, в результаті чого створювалася чітка вертикаль виконавчої влади, а полкова та сотенна старшини поступово перетворювалися на державних службовців з відповідним фінансуванням з державного бюджету.

Разом з тим, сільське та козацьке самоврядування в згаданий період не мало стабільної матеріальної та фінансової основи, на відміну від українських міст, незалежно від того чи користувалися вони Магдебурзьким правом (магістратські міста) чи такого права вони не мали (ратушні міста), хоча структура органів місцевого самоврядування обох категорій українських міст суттєво не відрізнялася.

Враховуючи те, що міщани, як і сільське населення, були обкладені різноманітними податковими зборами та виконували повинності на користь держави, які постійно зростали в умовах ведення нескінченних війн, особливо в останні десятиліття XVII ст., міському самоврядуванню була необхідна стабільна матеріальна і фінансова основа (сільське населення мало для цього власне господарство, з якого віддавало частину доходів на користь «Війська Запорозького»

у вигляді податків і виконувало різноманітні роботи, натомість козацькі громади за власний кошт відбували військову службу). На відміну від сільського населення та більшості козаків, міщани займалися значною мірою ремеслом і торгівлею, а земельні угіддя міст в багатьох випадках були обмеженими, тому актуальним для них завжди було створення надійної матеріальної та фінансової бази, яка б забезпечувала покриття усіх видатків органів міського самоврядування.

Упродовж другої половини XVII ст. органи міського самоврядування, яке було найбільш розвиненим у Гетьманщині, особливо магістратські міста, мали декілька джерел доходів:

1. Фіксовані торговельні та ремісничі збори («мостове», «вагове», «комірне», мито з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень тощо), які постійно підтверджувалися гетьманськими універсалами та грамотами московських царів і, по-суті, були прототипом місцевих податків та зборів.

2. Передача гетьманською адміністрацією частини державних податків та зборів на користь міст, зокрема доходів з міських млинів, а також звільнення міст на деякий час від сплати орендних зборів за право шинкування горілкою та іншими підакцизними товарами (також практикувалося закріплення частини орендних зборів за бюджетами деяких міст).

3. Доходи від монопольного продажу магістратськими і ратушними урядами горілки, тютюну та дьогтю на території міст у разі сплати ними орендних зборів до державного бюджету або без сплати оренди.

4. Передача в міське управління гетьманською адміністрацією та/або царським урядом навколишніх сіл, які долучалися до виконання містами державних повинностей, а в багатьох випадках вносили певні кошти до міських бюджетів. Перебування сільських населених пунктів та міста під єдиним управлінням магістрату чи ратуші при збереженні інституту сільського війта можна вважати зародком створення об'єднаних територіальних громад, яке набуло поширення в сучасній Україні.

Зрештою, як свідчать тогочасні офіційні документи, перераховані джерела надходжень до міських бюджетів дозволяли органам міського самоврядування покривати основну частину видатків, пов'язаних з державними та міськими справами, а також утримувати адміністрації міст.

У **перспективі** потребують глибшого дослідження взаємовідносини козацьких громад з сільським і міським самоврядуванням, а також взаємовідносини міського самоврядування Лівобережної України з гетьманським урядом і царською адміністрацією в питанні відстоювання прав міщан, в тому числі майнових.

Список використаних джерел та літератури

Борисенко, В., 2010. *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.* Київ: Наукова думка, 263 с.

Вовк, О., 2019. Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*, 1, с. 33–42.

Вовк, О., 2019а. Універсали як джерело міського права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 4, с. 7–13.

Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, 1929. *Український Архів. Видає археографічна комісія ВУАН*, Т.1. XII, 576 с.

- Гураль, П., 2008. *Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження. Монографія*, Львів: Львів ДУВС «Край», 468 с.
- Гуржій О., 1994. *Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.)*, Київ, 107 с.
- Гуржій О., Рєєнт О., Н. Шапошнікова Н., 2018. *Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.)*, Київ: Інститут історії України НАН України, 365 с.
- Гуржій, О., Чухліб, Т., 1999. *Гетьманська Україна. Україна крізь віки*, Київ: Альтернативи, Т.8, 302 с.
- Дядиченко, В., 1959. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ: Вид. АН УРСР, 532 с.
- Смельяненко, К., 2016. Формування самоврядування українського села в XI – XX століттях. *Підприємництво, господарство і право. Конституційне право*, 6, 182-187.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф.1: Колекція О. Лазаревського.
- Козюра, І., Лебединська О., 2003. *Міське самоврядування в Україні (становлення та розвиток): Навч. посіб.*, Ужгород: Патент, 224 с.
- Компан, О., 1963. *Міста України в другій половині XVII ст.*, Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 388 с.
- Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, 2014 [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 27. 12. 2021)
- Кравченко, В., Пітчик, М., 2005. *Міське самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку*, Київ, 618 с.
- Куйбіда, В., 2001. *Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні*, Львів: Літопис, 376 с.
- Руденко, О., Козюра, І., Ткаленко, Н., Маргасова, В., 2016. *Історія та теорія місцевого самоврядування : навч. посібн.*, Київ: Кондор-Видавництво, 226 с.
- Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709, 2002. [голов. ред. П. Сохань]. Київ: Львів: НТШ, Кн. 1. [упоряд. І. Бутич]. [Б. м.]: [б.в.], 780 с.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687), 2004. [упоряд. І. Бутич [та ін.]]; голова ред. кол. П. Київ: Львів: НТШ, 1087 с.
- Утвенко, В., 2017. *Теорія та історія місцевого самоврядування: Навч. посібник*, Київ: ДП "Вид. дім "Персонал", 234 с.
- Утвенко, В., 2007. Фінансова система міст Гетьманату другої половини XVII – початку XVIII ст. *Наукові праці МАУП*, 1 (15), 38-42.
- Утвенко, В., 2005. *Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.)*: Автореф. ... канд. іст. наук, Київ, 19 с.

References

- Borysenko, V., 2010. *Sotsialno-ekonomichnyy rozvytok Livoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XVII st. [Socio-economic development of the Left Bank of Ukraine in the second half of the XVII century]*, Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Dyadychenko, V., 1959. *Narysy suspilno-politychnoho ustroyu Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVII – pochatku XVIII st. [Essays on the socio-political system of the Left Bank of Ukraine in the late XVII – early XVIII centuries]*, Kyiv: Vyd. AN URSR. [in Ukrainian].
- Heneralne slidstvo pro mayetnosti Starodubskoho polku [General Investigation of the Estates of the Starodub Regiment], 1929. *Ukrayinskyy Arkhiv. Vydaye arkheohrafichna komisiya VUAN*, T.1. XII. [in Ukrainian].
- Hural, P., 2008. *Terytorialna hromada v Ukrayini. Istoryko-pravove doslidzhennya. Monohrafiya [Territorial community in Ukraine. Historical and legal research. Monograph]*, Lviv: Lviv DUVS "Kray". [in Ukrainian].
- Hurzhiy O., 1994. *Evolutsiya sotsialnoyi struktury selyanstva Livoberezhnoyi ta Slobidskoyi Ukrayiny (druha polovyna XVII – XVIII st.) [Evolution of the social structure of the peasantry of the Left Bank and Slobidska Ukraine (second half of the XVII - XVIII centuries)]*, Kyiv, 107 s. [in Ukrainian].

- Hurzhiy, O., Chukhlib, T., 1999. *Hetmanska Ukrayina [Hetman Ukraine], Ukrayina kriz viky*, Kyiv: Alternatyvy, T.8. [in Ukrainian].
- Hurzhiy O., Reyent O., N. Shaposhnikova N., 2018. *Narysy z istoriyi rozvytku vyrobnychkykh vidnosyn i torhivli v Ukrayini (druha polovyna XVII – pochatok XX st.) [Essays on the history of industrial relations and trade in Ukraine (second half of the XVII – early XX century)]*, Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Instytut rukopysu Natsionalnoyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky] (IR NBUV). F.1: Kolektsiya O. Lazarevskoho. [in Ukrainian].
- Kompan, O., 1963. *Mista Ukrayiny v druhyi polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the XVII century]*, Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSR. [in Ukrainian].
- Kontseptsiya reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya ta terytorialnoyi orhanizatsiyi vlady v Ukrayini [The concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine], 2014 Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> [in Ukrainian].
- Kozyura, I., Lebedynska O., 2003. *Mistseve samovryaduvannya v Ukrayini (stanovlennya ta rozvytok): Navch. Posib. [Local self-government in Ukraine (formation and development): Textbook. Manual.]*, Uzhhorod: Patent. [in Ukrainian].
- Kravchenko, V., Pittsyk, M., 2005. *Mistseve samovryaduvannya v Ukrayini: istoriya, suchasnist, perspektyvy rozvytku [Local self-government in Ukraine: history, modernity, prospects for development]*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Kuybida, V., 2001. *Konstytutsiyno-pravovi problemy miskoho samovryaduvannya v Ukrayini [Constitutional and legal problems of urban self-government in Ukraine]*, Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
- Rudenko, O., Kozyura, I., Tkalenko, N., Marhasova, V., 2016. *Istoriya ta teoriya mistsevoho samovryaduvannya: navch. posibn. [History and theory of local government: textbook. manual.]*, Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 226 s. [in Ukrainian].
- Universaly Ivana Mazepy 1687 – 1709 [Universals of Ivan Mazepa 1687 – 1709], 2002. [holov. red. P. Sokhan]. Kyiv: Lviv: NTSH, Kn. 1. [uporyad. I. Butych]. [B. m.]: [b.v.]. [in Ukrainian].
- Universaly ukrayinskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657 – 1687) [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovich (1657 – 1687)], 2004. [uporyad. I. Butych [ta in.]]; holova red. kol. P. Kyiv: Lviv: NTSH, 1087 s. [in Ukrainian].
- Utvenko, V., 2007. Finansova systema mist Hetmanatu druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. [The financial system of the cities of the Hetmanate of the second half of XVII – early XVIII centuries] *Naukovi pratsi MAUP*, 1 (15), 38-42. [in Ukrainian].
- Utvenko, V., 2005. *Formuvannya ukrayinskoyi fiskalnoyi systemy v dobu Hetmanshchyny (druha polovyna XVII – pochatok XVIII st.) [Formation of the Ukrainian fiscal system in the era of the Hetmanate (second half of the XVII – early XVIII centuries)]*: Avtoref. ... kand. ist. nauk, Kyiv, 19 s. [in Ukrainian].
- Utvenko, V., 2017. *Teoriya ta istoriya mistsevoho samovryaduvannya: Navch. posibnyk [Theory and history of local government: Textbook. Manual]*, Kyiv: DP "Vyd. dim "Personal". [in Ukrainian].
- Vovk, O., 2019. Dzherela miskoho prava Hetmanshchyny druhoyi polovyny XVII – XVIII stolit: istoryko-pravovyy analiz [Sources of urban law of the Hetmanate of the second half of the XVII – XVIII centuries: historical and legal analysis], *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 33-42. [in Ukrainian].
- Vovk, O., 2019a. Universaly yak dzherelo miskoho prava Hetmanshchyny druhoyi polovyny XVII – XVIII stolit [Universals as a source of urban law of the Hetmanate of the second half of the XVII – XVIII centuries], *Aktualni problemy vitchyznyanoyi yurysprudentsiyi*, 4, 7-13. [in Ukrainian].
- Yemelyanenko, K., 2016. Formuvannya samovryaduvannya ukrayinskoho sela v XI – XX stolittiyakh [Formation of self-government of the Ukrainian village in the XI – XX centuries], *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Konstytutsiynе pravo*, 6, 182-187. [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF FORMATION OF MATERIAL AND FINANCIAL BASIS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN LEFT BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XVII CENTURY

Vita Dankevych

Candidate of Pedagogical Sciences, History Lecturer,
Anton Makarenko Kyiv Professional and Pedagogical Vocational College, Kyiv

Abstract. *The article highlights the process of development of local self-government in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XVII century, which existed in the form of rural, urban and Cossack self-government. It is noted that the bodies of Cossack self-government at the level of regiments and hundreds in the mentioned period are gradually transformed into bodies of state power, and colonels, and in many cases centurions, are appointed to positions by the Hetman's administration. At the same time, at the level of settlements, in parallel with rural and urban self-government led by the viyt, Cossack self-governing communities led by elected urban and rural atamans, which did not have a stable material and financial base, continue to function. Particular attention in this publication is paid to the study of the material and financial basis of urban self-government, including cities, which in the second half of the XVII century continued to enjoy the Magdeburg law, including Kyiv, Chernihiv, Nizhyn, Pereyaslav, Starodub, and others. In these cities, local self-government in the mentioned period was fully developed and provided with a stable material and financial base. It was established that the basis for the formation of budget revenues of local governments were local taxes and fees, which went to the city budgets for trade, crafts and handicrafts. At the same time, in order to ensure the growing expenditures for state needs and the maintenance of city self-government bodies, the Hetman's administration transferred revenues from city mills to the cities and exempted the city from rent for excise for some time. At the same time, the monopoly right to sell vodka and other excise goods in cities was an important part of revenues to city budgets. Finally, during the second half of the XVII century the surrounding villages were transferred to the management of many magistrates and town halls, from which the city self-government bodies took certain in-kind and monetary fees to cover their own expenses.*

Key words: *viyt, Cossack self-government, Cossack ataman, magistrate, local self-government, local taxes and fees, Magdeburg law, town hall, self-government of rural communities.*